

3.6. Фонетико-фонологічна компетенція як складник соціокультурної компетентності майбутніх учителів: лінгводидактичний аспект

Сьогодні викладання мови в педагогічних вишах має ґрунтуватися на світоглядному, антропоцентричному та соціокультурному підходах до формування мовної особистості майбутнього вчителя як фахівця філології й майстра самовираження в різних сферах суспільної діяльності, й освітній зокрема. Саме вчитель-словесник покликаний у процесі професійної діяльності творити концепцію розвитку й ствердження української мови, проектувати траєкторію мовної поведінки й мовного життя творчої особистості учня, а відтак – майбутнього держави.

Сформувати модель такого освітянина-філолога – означає навчати його української мови як такої, що вийшла за межі лінгвістичної наукової парадигми, стала мовою нації, що веде неспинну боротьбу за мир, незалежність, святу соборність. Нині мовна картина українського суспільства корелює його свідомість, засвідчує тісний взаємозв'язок із народом, етносом, який є творцем і носієм рідної мови, відтак неослабна увага до української мови ґрунтується на ментальності її народу, на його величезному духовному світі, що перебуває в безкінечному розвитку. Невпинно стверджується думка про оволодіння українською мовою як цілісною й усвідомленою системою, основою якої є не тільки мовна структура й знання про неї, а передусім ті надбання, знання про які формуються, здобуваються, усвідомлюються, завдячуючи мові через складні психоментальні й логікоментальні процеси.

Сьогодні сучасна українська літературна мова у вищих навчальних педагогічних закладах відповідно до чинних освітніх стандартів галузі знань 0203 Філологія* (Українська мова і література) як навчальна дисципліна охоплює чітко визначене коло інформації, категорій, понять, напрацьованих мовознавством; вивчається як складний, багатофункційний механізм, що має свою внутрішню організацію – структуру. Йдеться як про будову мови в її ієрархічній співвідносності, де елементи нижчих рівнів закономірно є будівельним матеріалом для одиниць вищого рівня, так і про способи поєднання взаємозумовлених одиниць. Елементи кожного мовного рівня (фонетичного, морфологічного, лексико-семантичного, синтаксичного) пов'язані системно.

В означеній системній структурі мови важливе місце посідає **фонетика** – вчення про звуковий склад української мови. Саме звуки є тими мовними фізичними одиницями, що «становлять ту реальну матеріальну оболонку» (за І. Білодідом), що уможливорює існування мови. За В. Гумбольдтом, звуковий лад мови – це сила поштовху духовного начала; це праця духу, потяг до правильного розуміння гармонії і ритму навколишнього, гострота і тонкість слуху, тобто єднання звука і значення. Замкнута система голосних і приголосних української мови «у своїй єдності, гармонійності і законності відкривається у звукових стихіях слова, знаходить відповідні окремішності сприйняття, які характеризують людську чутливість; членороздільний звук як зовнішня форма людської думки залежить від почуття, що хвилює душу, а представлена фізіологічна необхідність змушує душу виражати у звукові

характер її внутрішніх станів» (за О. Потебнею). У звукові, отже, зафіксовано внутрішній стан людини, її ставлення до світу, проте набагато глибше, прихованіше, ніж у слові.

Уже з огляду на це значення фонетики для цілісного й усвідомленого засвоєння української мови майбутніми вчителями-філологами складно переоцінити. Варто зазначити, що саме фонетика є основою формування високого мовно-мовленнєвого рівня культури особистості. Окрім цього, нові погляди сучасної лінгвістики на фонетико-фонологічну систему української мови спонукають і до перегляду змісту матеріалу, який є предметом вивчення фонетики і фонології, а відтак і методики їх навчання у вищій педагогічній школі.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури не нова. У теорії й практиці вищої школи накопичено чималий досвід, який є вагомим підґрунтям підвищення рівня готовності студента-філолога до оволодіння фонетичною компетенцією: *з'ясування* психолого-педагогічних основ навчання мови, і фонетики зокрема (Божович Л., Виготський Л., Зимня І., Костюк Г., Леонтьєв О., Синиця І. та ін.); *проектування* шляхів формування мовної особистості студентів (Богін Г., Богуш А., Вашуленко М., Голуб Н., Каліш В., Караулов Ю., Паламар Л., Семенов О., Собко В., Струганець Л., Симоненко Т. та ін.); *визначення* дидактичних, наукових засад методики навчання української мови в середніх освітніх закладах (Масальський В., Чавдаров С., Медушевський А., Біляєв О., Вашуленко М., Хом'як І., Караман С., Пентилюк М., Глазова О., Горошкіна О., Донченко Т., Дороз В., Скуратівський Л., Тихоша В., Шелехова Г. та ін.); *обґрунтування* принципів, методів, форм навчання української мови (Біляєв О., Плиско К., Олійник І., Приступа Г. та ін.); *удосконалення* змісту і методів навчання української мови (Мельничайко В., Пентилюк М., Рожило Л. та ін.); *доведення* того, що звуковий лад української мови – це лінгводидактична основа оволодіння мовою як засобом спілкування (Блик О., Тоцька Н.).

Різні аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення в кандидатських дисертаціях. Зокрема, розроблено теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії, уточнено зміст понять «фонетико-орфоепічна компетенція», «фонетичні знання», «слуховимовні, акцентно-інтонаційні навички» (Бакум З., Босак Н.); розкрито особливості функціонування та ролі фонетичної складової поезики онімів у звуковому ладі, системі образів і художніх засобів твору як цілого (Усова Н.).

Однак у відомих джерелах досліджувана нами проблема порушується хіба що частково, переважно в загальнопедагогічному аспекті.

Водночас у вітчизняній лінгводидактиці бракує наукових праць, у яких би було обґрунтовано роль і місце фонетики в методиці навчання майбутніх учителів української мови і літератури відповідно до розвитку лінгвістики та запитів сучасного суспільства. З огляду на це актуальною є проблема підготовки вчителя-словесника в єдності культуромовної особистості й професійно компетентного фахівця.

Є підстави стверджувати, що сьогодні в мовній площині української нації домінує рівень лексико-семантичних значень, який відображає переміщення,

десемантизацію, конотацію, переінтегрування стильових шарів лексики залежно від ситуації мовлення, винаходів і відкриттів у матеріальному світі, зміни естетичного ідеалу, ставлення до добра і зла, прекрасного і потворного, високого і низького тощо. Про це йдеться в наукових джерелах, науково-методичних розробках, ЗМІ, Інтернет-мережі. Підсвідомо увага авторів текстів зосереджується на ономасіологічному аспекті лексичної семантики слова, який здебільшого дає відповідь на питання «які є лексичні одиниці для вираження того чи іншого значення?» Семасіологічний бік значення відображається у свідомості того, хто читає написане чи сприймає усне мовлення. Загалом мовиться про комунікацію, мовленнєву діяльність, спілкування, що є основою людської свідомості, пізнання, суспільного буття, такого, коли людина сприймається як інтерсуб'єктивне утворення, як продукт спілкування з іншими людьми.

У процесі комунікації інформація передусім кодується за допомогою слів, проте під час синтезу й аналізу тексту (усному чи писемному творенні, сприйманні почутого, прочитаного) відбувається його звукове кодування/декодування, де й реалізуються функції фонетичного компонента мови. «Усі мовні значення – і лексичні, і граматичні – виражаються за допомогою звуків і поза звуковою формою не існують» [1, с. 89]. Звуковий бік мовної комунікації вивчає фонетика *субстанціальна*, предметом якої є «матеріальна основа мовлення – звуки людського голосу, що утворюються внаслідок роботи мовних органів (мовного апарату) і сприймаються органами слуху» [2, с. 227], і *функціональна* фонетика (фонологія), яка «вивчає функції звукових засобів мови у зв'язку з формуванням значущих мовних одиниць» [2, с. 228].

Незаперечним є той факт, що усвідомлення майбутніми вчителями словесності сутності термінів «фонетика» і «фонологія» – це підґрунтя оволодіння ними лінгвістичними знаннями з мови в цілому, і методами, прийомами, засобами навчання фонетики учнів загальноосвітньої школи зокрема. З огляду на це ключовими поняттями нашої науково-методичної розвідки є означені дефініції, до пояснення яких є різні підходи.

Джерела 40-60-их років ХХ століття засвідчують неоднозначні думки лінгвістів-науковців, методистів-практиків щодо визначення терміна «фонетика»: «вивчає звукову будову мови.., що розглядається в ній як система матеріальних знаків – фонем, які є розрізнявачами значень (Аванесов Р., Сидоров В. 1945); «відділ мовознавства, що вивчає звуки людської мови» (Медведєв Ф., 1951); «вивчає звуковий склад, звукову будову і звукові зміни в мові та закономірності цих змін (грец. phone – голос, phonetike – стосується голосу, звуків)» (Чикобава А., 1953); «відділ мовознавства, що вивчає закономірності зміни звуків як на даному етапі, так і в історичному розвитку мови, розглядає звуки і сполучення їх у мові, тісно пов'язаний з морфологією, насамперед із складом слова», «вчення про звуки і звукову систему мови» (Чавдаров С., Масальський В., 1954; 1962); «звуковий склад» (Левченко С., 1958) «вивчає склад і утворення звуків людської мови та значення їх для побудови слів» (Ващенко В., 1959); «розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мови у зв'язку з смисловою роллю звуків» (Івченко М., 1962) тощо.

Варто зазначити, що в 50-60 рр., на початку 70-их років ХХ ст. у шкільному курсі української мови фонетика вивчалася в курсі граматики. Такий підхід простежувався в підручниках із сучасної української літературної мови для вищої школи (Загородський А. О., Медведєв Ф. П., Івченко М. П.); у методиці викладання української мови в середній школі (Чавдаров С. Х., Масальський В. І.), де читаємо: «Хоч фонетика і не входить у граматику, але в шкільних умовах вона включена до курсу граматики і вивчається разом з нею» [3, с. 155]. Пошуки правильного співвідношення матеріалу з фонетики і граматики; фонетики і лексикології, місця фонетики в системі мови простежувалися і в наукових лінгвістичних установах, доведенням чого є цитата з граматики російської мови (том I) інституту мовознавства АН СРСР: «Фонетика, як вчення про звукову систему та звукові зміни мови, пов'язана як з лексикою (або лексикологією), так і з граматикою... Тому фонетику можна було б розглядати як особливу мовознавчу дисципліну, суміжну з граматиною і лексикологією. Проте фонетика, що вивчає звукову будову мови, виявляється особливо щільно пов'язаною з граматиною і звичайно розглядається в її складі як окремий розділ». Треба сказати, що ні в методиках викладання української мови в середній школі, ні в шкільних підручниках з української мови 50-70-их років ХХ століття такий термін, як «фонологія» не простежується, хоча смислові функції звуків беруться до уваги. Відомості з фонетики подаються спрощено, що, на нашу думку, викликано переоціненням значення фонетики у 20-ті роки, та в період з 1944 і до 1950 року ХХ століття.

Програми педагогічних інститутів із сучасної української літературної мови 70-80-их років ХХ століття дещо мають різні погляди на фонетику і фонологію. Зокрема, у програмі 1972 року (за авторством Дудика П. С., Плющ М. Я) *фонетика* розглядається як «учення про звукову систему мови, про артикуляційні та акустичні характеристики звуків та закономірності їх сполучуваності», «*фонологія* – як вчення про семіологічну релевантність звуків мови» [4, с. 7–8]. Натомість програма 1988 року фонетику й фонологію розглядає як мовознавчі дисципліни, а саме: «*фонетика* – мовознавча дисципліна, що вивчає артикуляційні та акустичні характеристики української літературної мови, особливості їх сполучуваності в мовному потоці», «*фонологія* – мовознавча дисципліна, що вивчає звуки української літературної мови з погляду їх смислорозрізнявальних функцій» [5, с. 5]. З огляду на це у підручниках, навчально-методичних посібниках з методики викладання української мови простежуються процеси вдосконалення змісту і методів викладання мови (Беляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентиліук М. І., Передрій Г. Р., Рожило Л. П.). Звуки мови вивчаються в трьох аспектах: акустичному, анатомо-фізіологічному і лінгвістичному, або функціональному, однак чіткого розмежування їх немає. Терміна «звукова система мови» як наскрізного для подальшого вивчення орфоепії, графіки, орфографії, морфології, синтаксису, стилістики в шкільному курсі фонетики не знаходимо, що, на нашу думку, й не дозволяло вчителю сформулювати в учнів поняття «звукової системи мови», «системи та структури мови» в цілому.

У 50-80 роки ХХ століття засвоєння основ фонетичної системи мови відбувалося без чіткого усвідомлення специфіки українського мовлення, його милозвучності; не бралися до особливої уваги одиниці і засоби надсегментної

фонетики української мови. Окрім цього, у методиках значна увага приділялася вивченню ознак і конститутивних особливостей звукової системи російської мови. Варто наголосити й на тому, що превалює мовознавчий підхід до опанування фонетики, соціокультурні цінності української нації до уваги не беруться; у викладанні української мови додержуються принципу підведення мовного матеріалу під загальні радянські цикли, теми, ідеї, думки; у мовно-літературній освіті переважає «формальна аналіза» О. Білецького та «соціологічна аналіза» А. Машкіна.

Суттєві зміни щодо оволодіння майбутніми вчителями-словесниками матеріалом із фонетики спостерігаються в кінці ХХ на початку ХХІ століття, що, на нашу думку, зумовлено передусім набуттям нашою державою статусу незалежності, розвитком лінгвістичної науки, створенням навчальних закладів, класів гуманітарного профілю. Особлива увага приділяється усвідомленню системності й структурної єдності мови, елементи якої (звуки, фонемі, морфемі, слова, словосполучення і речення) тісно пов'язані між собою. Програми для шкіл (класів) із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв та гімназій гуманітарного профілю диференційовано на чотири змістові лінії: лінгвістичну, комунікативну, культурологічну, діяльнісну (Горошкіна О., Тихоша В.). Набирає обертів соціокультурний підхід до формування україномовної особистості учня основної школи, соціокультурний розвиток учнів розглядається як лінгвометодична проблема (праці Горошкіної О., Кучерук О., Нікітіної А., Потапенка О. та інших). У наукових дослідженнях соціокультурна компетентність того, хто опановує мову, розглядається як інтерактивне особистісне утворення, що ґрунтується на знаннях, основою яких є регіональна, національна, світова культура, цінності; шанобливому й дбайливому ставленні до культурних надбань, до рідної мови, рідномовних обов'язків, поважному ставленні до інших мов; бажанні жити й діяти за законами добра, краси, справедливості; умінні організувати власну діяльність на засадах соціальних норм поведінки, естетичних, морально-етичних цінностей. О. Горошкіна, О. Кучерук у структурі соціокультурної компетентності виділяють такі складники: соціокультурне середовище, лінгвокраєзнавчий, лінгвокраїнознавчий, лінгвополікультурний компоненти. Процес опанування фонетичних явищ української словесності спонукає до виокремлення й такого компонента, як етнолінгвістичний.

Уперше в шкільних програмах обґрунтовано з'являється термін «фонема», що дає змогу формувати в учнів уявлення про лінгвістичну природу звуків, про те, яку функцію вони виконують у процесі комунікації як знаки для утворення і виокремлення слів. Однак у вищій педагогічній школі з дисципліни методика навчання (викладання) української мови не простежується формування фонетико-фонологічної компетентності фахівця-словесника, спрямованої як на поглиблення лінгвістичних знань, так і на піднесення культури мовлення, поліпшення етикету спілкування, підвищення якості освіти українців на засадах соціокультурного підходу.

Відтак, гадаємо, майбутні філологи не повною мірою усвідомлюють фонологічний аспект фонетики. Доказом цього є аналіз підручників, навчально-методичних посібників із методики навчання української мови, лінгводидактики як у загальноосвітніх закладах (Біляєв О., Пентилюк М.,

Дороз В., Донченко Т.), так і у вищих навчальних педагогічних закладах (Потапенко О., Грибан Г., Кучерук О., Семенов О.), у яких особливості засвоєння лінгвістичної теорії і практики з досліджуваної нами проблеми розглядаються в розділах «Методика навчання фонетики, графіки, орфоєпії» без належного опертя на *фонологію* (функціональну фонетику, або власне лінгвістичну фонетику), яка займається дослідженням фонемної системи мови, вивчає функції звукових засобів мови у зв'язку з формуванням морфем, слів, словосполучень, речень, або реалізацію фонемного складу мови у звуках мовлення, у процесі безпосереднього спілкування в соціумі. Такий лінгводидактичний підхід до навчання фонетики, уважаємо, диз'юнктивно впливає на зміцнення й практичне впровадження знань із фонетики й фонології, здобутих студентами у процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін: вступу до мовознавства, сучасної української літературної мови, діалектології, історичної граматики, загального мовознавства, стилістики тощо. Студент, майбутній словесник, саме на засадах ґрунтовних знань із фонології (чи функціональної фонетики), фонологічного мовного рівня, що в подальшому є підґрунтям опанування інших мовних рівнів і підрівнів, має донести до свідомості учня те, що безліч фізичних звуків, які чуємо, ми зводимо до невеликої кількості звукових типів (*фонем*) – мінімальних мовних одиниць, які в будь-якій мові легко виділяються із суцільного мовного потоку. Саме завдяки фонемам, яких в українській мові 38 (загальноосвітня школа подає 38 звуків, що є наслідком ототожнення різних мовних корелятивних явищ «фонема – звук»), ми сприймаємо слова, речення, а відтак, розпізнаємо інформацію, розуміємо один одного. Про це передусім свідчать не лише окремо аналізовані з підручників слова, що різняться звуками, значенням, будовою, а живе мовлення з його інтонацією, виразністю, наголосом, емоційністю, тобто з усіма фонетичними засобами актуалізації смислу. Саме тут доречно пригадати думку В. фон Гумбольдта: «...Живе мовлення є перший і справжній стан мови: цього ніяк не треба забувати під час дослідження мови, якщо ми справді маємо намір з'ясувати живу сутність мови» [6, с. 218]. Міркування В. фон Гумбольдта згодом продовжує Л. Щерба, наголошуючи на лінгвістичний аспект фонем: «У живій мові вимовляється значно більша, ніж ми думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній конкретній мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їх форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звукові типи і мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо називати їх фонемами» [7, с. 19]. Саме «жива мова» дає змогу долучитися до витоків становлення мови, розвитку її звукової системи.

На нашу думку, причиною того, що в методиці навчання фонетики не простежуються терміни «фонема», «фони», «алофони», «позиційні, комбінаторні, факультативні алофони», «дистрибуція фонем», «система фонем» тощо, глибоко не розглядається функціональна система суперсегментних засобів – просодика, яку представляють інваріанти просодем (інтоном), є неоднорідність поглядів на фонетику як самостійну науку: її підпорядковують фонології як теоретичній дисципліні, переконуючи, що без знання системних явищ і одиниць фонетичного мовного рівня неможливо окремо досліджувати звуки. Згодом, на засадах з'ясування різниці між

фізичними та функціональними властивостями звука, протиставлення звука як «минушого (плинного) фізично-акустичного явища» і фонемі як стійкого уявлення про звук, «психічного еквівалента звука» (Бодуен де Куртене І.), об'єднання психічного підходу до вивчення фонемі з функціональним (Щерба Л.) право на існування набуває теорія нероздільного співіснування фонетики й фонології. На думку І. Ющука, фонологія – це «розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків» [8, с. 73]. Окрім цього, простежується в лінгвістичній науці проблема природи фонемі, її реальності.

Нові погляди на фонетичну систему мови на початку ХХІ століття, коли «можна вважати подоланим протиставлення функціонального (власне лінгвістичного) опису звукової будови мови артикуляційно-акустичному» [2, с. 226], коли вона стає об'єктом глибокого дослідження лінгвістами на соціальному, когнітивному, перцептивному, глотогонічному, психолінгвістичному, комунікативно-діяльнісному, соціокультурному підґрунті (праці Ющука І., Селіванової О., Кочергана М., Гуйванюк Н., Карпенка Ю., Кочергана М., Кириченка Г., Бацевича Ф., Крижанівської О., Плющ М., Бас-Кононенко О., Берковець В. та інших), спонукають лінгводидактичну науку до:

- розгляду історії становлення фонетико-фонологічної системи мов, і української зокрема;
- аналізу напрямів дослідження звукової будови мови та з'ясування концепцій реальності фонемі;
- простеження основ зіставної фонетики і фонології різних мов;
- перегляду змісту загальних питань фонетики, зокрема субстанціональної та функціональної, сегментної і надсегментної фонетики, фоностилістики і фоносемантики, науково-лінгвістичної транскрипції тощо;
- пошуку раціональних методів оволодіння аспектами вивчення мовних звуків, їх змін у мовно-мовленнєвому потоці;
- аналізу системи фонем сучасної української літературної мови;
- з'ясування місця і ролі в процесі мовлення надсегментної фонетики (просодії);
- аналізу зв'язку фонетики з іншими мовознавчими і немовознавчими дисциплінами.

Означені аспекти фонетики як окремої лінгвістичної дисципліни, яка сьогодні вивчає «не тільки звук як найменший сегмент мовленнєвого потоку, а й наголос, інтонацію, членування мовленнєвого потоку на склади, фонетичні слова, синтагми, фрази, фоноабзаци тощо» [2, с. 225–226], потребують системного дослідження і вивчення саме в курсі методики навчання української мови (фонетики) у вищій педагогічній школі з опертям на удосконалення змісту методів, технологій та інтерактивних технік навчання, подальше теоретичне розроблення методологічних і технологічних концептів. Ці аспекти, на нашу думку, становлять лінгвістичну основу формування професійної компетентності майбутніх філологів, є критеріями з'ясування рівня готовності студентів до навчання фонетики.

Зупинимось на короткій характеристиці деяких із них, зокрема на генезі фонетики в стародавньому індійському, китайському, античному, арабському мовознавстві; на наукових лінгвістичних надбаннях, спрямованих на дослідження природи фонемі, звукової будови мови.

Усвідомлення майбутнім словесником першоджерел фонетики – це один із основних критеріїв формування його професійної вправності в навчанні фонетики учнів, який ґрунтується на лінгвокраїнознавчому, лінгвополікультурному та лінгвокрасназвчому компонентах соціокультурного підходу. Адже без аналізу історії розвитку світового і національного мовознавства неможливо перевпевнитися в тому, що історія вивчення фонетичних систем давніх мов, їх письма (давньоєгипетського письма, шумерського письма, з якого розвинувся клинопис, еламського письма, протоіндійського письма, критського, або мінойського, китайського) починалася не з дослідження звуків (фонем), а з визначення змісту слів, побудови їх піктографічних та ідеографічних зображень, членування слів на склади і тільки потім уже й на звуки.

Теоретичний матеріал, який мають засвоїти студенти, повинен ґрунтуватися як на засадах історичної фонетики української мови, так і інших мов. До цього імперує походження самого терміна «фонетика» (від грец. *fonetikos*), який є відомим із давніх часів.

Наукові праці, присвячені дослідженню питань генези фонетики (Алпатов В. М., Кириченко Г. С., Кочерга М. П., Крижанівська О. І., Пампура С. Ю., Сусов І. П. та інші), дають підстави для висновку, що терміном послуговувалися ще в V ст. до н.е. давньоіндійські лінгвісти Яска (праця «Нірукта»), Бхавртріхарі, Вараручі Катьяяна, які здійснили детальний опис звуків мови санскриту і класифікували їх за фізіологічним принципом; довели, що складотворчим звуком є голосний, а це дало змогу ділити слова на склади. Саме в граматиці Бхавртріхарі під назвою «*sphorta*» (спхота) простежується поняття фонем, а не звука, як неподільного мовного символу.

Найвідоміший давньоіндійський мовознавець Паніні (V-IV ст. до н.е.) в нормативній граматиці санскриту «Аштадг'яї» («Восьмикнижжя») сформулював близько 4000 сутр (віршованих правил), що описують фонетику, морфологію, синтаксис. У першій частині граматики йшлося про «угруповання букв і звуків за місцем їх у коренях та суфіксах. Звуки класифіковано за фізіологічним принципом – за місцем творення та активним органом мовлення. Місцем артикуляції звуків визначено піднебіння, м'яке піднебіння, зуби, альвеоли. До активних органів творення звуків віднесено язик, корінь язика, середину і кінчик, нижню губу. Отже, давньоіндійські мовознавці заклали підґрунтя артикуляційного аспекту вивчення звуків. Звукові протиставляється «*sphorta*», тобто фонема. Серед голосних звуків виокремлено довгі й короткі, а серед приголосних – проривні і фрикативні. Висвітлюється також питання чергування звуків» [9, с. 16]. Питання мови трактуються у Ведах – *ведангах*. В одній з веданг розповідається про фонетику та орфоепію, у другій витлумачуються метрика та віршування, у третій викладається граматики, у четвертій – етимологія і лексика. Ці чотири веданги визначили основні об'єкти давньоіндійського мовознавства, надавши йому емпіричного й описового спрямування [10].

Цікавим як для студентів, так і для учнів є давньокитайське мовознавство, у якому «основною одиницею фонетики є не звук, а закріплений склад *цзи*. Він же вважався й основною одиницею лексики й граматики, відповідав писемному знакові» [11, с. 25–26]. Науковці зазначають (Алпатов В. М., Кириченко Г. С.,

Кочерган М. П.), що спочатку *цзи* інтерпретували як неподільну одиницю, пізніше з розвитком фонетики як розділу мовознавства *цзи* почали членувати: відділили тон як особливу характеристику складу, а решту ділили на дві частини – ініціаль – приголосний, із якого починається звук, та фіналь – усе інше (голосний + приголосний). Фіналь утворює риму [11, с. 25–26].

Першою працею, яка була зразком історичної фонетики китайської мови, стала книга «Доповнення до рим» за авторством У Юй (XII ст.). Звуків (фонем) у китайському мовознавстві не виділяли аж до XVIIст., коли відбулися перші контакти між китайськими і європейськими мовознавцями [9; 11; 12]. Загалом, у давньому й середньовічному Китаї у вивченні мови простежується три періоди як три галузі розвитку філології. Перший називається *сюньгу*; це наука, що тлумачила давні слова шляхом пояснювання їх значень, або шляхом перекладу, або шляхом опису предметів і явищ, що існували в давнину. У другій галузі філології вивчалася писемність, з'ясовувалися структура та етимологія ієрогліфів. Третя галузь – власне фонетика, або точніше фонологія, що вивчала відмінності між звуками. В історії розвитку фонетики також виділяються три етапи: перший починається з виникненням фонетичних словників, другий – фонетичних таблиць; третій характеризується дослідженнями в галузі історичної фонетики, тобто праць, метою яких була реконструкція елементів фонетичної системи китайської мови минулих епох [11; 12].

У Давній Греції простежуються два періоди вирішення проблем мови, і фонетичних зокрема, – філософський (розглядалися шляхи походження мови, в основу яких покладено зв'язок назв і предметів, де під назвою треба розуміти звучання); граматичний, філологічний (головним методом дослідження є безпосереднє спостереження мовних явищ і фактів). У фонетиці опис звуків здебільшого був зорієнтований на акустику. Ототожнюючи звуки і букви, олександрійські вчені поділяли всі звуки мови на голосні і приголосні. Голосні, що самі по собі утворюють повний звук, поділялися на довгі, короткі і такі, що можуть бути і довгими, і короткими. Серед приголосних, що утворюють повний звук лише в поєднанні з голосними, виділялися напівголосні і глухі, які класифікувалися на підгрупи – беззвучні, або легкі, середні і придихові.

У Давній Греції вивчався наголос, його різновиди, досліджувалися склади. Значний внесок у розвиток фонетики зробили вчителі музики, які вивчали фонетичний бік мови в тісному контакті з теорією музики [10; 12].

В арабському мовознавстві основи фонетики простежуються в граматиці під назвою «Аль-Кітаб» («Книга») за авторством Сібавейхі, де, на відміну від грецької лінгвістики, розмежовано звуки і букви, а також графічний символ вимовлюваного звука і вимовлюваний звук; звуки класифіковано за фізіологічним і акустичним принципами, подано зразки фонетичних спостережень. Саме Сібавейхі створив своєрідну систему координат для характеристики звуків, визначивши 16 місць утворення звуків. Арабські філологи виділяли звуки голосові і безголосові, звуки напружені і ненапружені, звуки закриті і відкриті, звуки «припідняті» і «неприпідняті». У працях арабських філологів подано точний опис

артикуляції окремих звуків і різноманітних їх комбінаторних змін. Значного розвитку досягло в арабському мовознавстві і вчення про просодію та метрику [10; 12].

Значущість основних напрямів дослідження звукової будови мови у формуванні фонетико-фонологічної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури насамперед полягає в тому, що вони мають усвідомити найважливіші теоретичні принципи, на яких ґрунтується діяльність фонологічних шкіл, а також розвиток фонетичних думок мовознавців у синхронному (описовому) та діяхронному (історичному) аспектах; внесок кожної із шкіл чи окремого науковця-лінгвіста у становлення фонетичного мовознавства, і українського зокрема. Засвоїти цей матеріал студенти-словесники повинні саме в процесі опанування української лінгводидактики вищої педагогічної школи, при цьому зорієнтуватися на рецепцію ідей про теорію звука і фонему в українській лінгвістиці (фонологічні концепції Потебні О. О., Тимченка Є. К., Синявського О. Н., Курило О. Б., Петличного І. З., Прокопової Л. І., Перебийніс В. С., Тоцької Н. І., Плющ Н. П., Ющука І. П. та інших) та з опертям на лінгвістичні погляди зарубіжних науковців. Зосібна, француз А. Дюфріш-Деженет, який у 1873 році започаткував функціонування терміна фонема в значенні «мовний звук»; В. фон Гумбольдта, на думку якого, мову варто розглядати не як мертвий продукт (*ergon*), а як творчий процес, безперервну діяльність (*energeia*), що перетворює звук у вираження думки; І. Бодуена де Куртене, засновника Казанської лінгвістичної школи (уведення до мовознавства понять фонему і морфему, потрактування їх на підґрунті психологічної інтерпретації; створення теорії чергувань, що стала основою морфонології – зв'язувальної ланки між фонологією і морфологією тощо); Фердинанда де Сосюра – основоположника соціологічного напрямку в лінгвістиці, послідовного демаркатора понять мова і мовлення, що стало основою розмежування сутності термінів фонетика і фонологія; М. Трубецького, який входив до осередку Празької лінгвістичної школи і ввів поняття опозиції звуків, термін фонологія, виокремив фонологію в самостійну науку (праця «Основи фонології»).

Значний внесок у дослідження звукової будови мови зробили Санкт-Петербурзька фонологічна школа (засновник Щерба Л. В.) і Московська фонологічна школа (засновники Аванесов Р. І., Реформатський О. О. та інші.), діяльність яких потребує як окремого вивчення, так і добору відповідних методів його опанування й проектування на вивчення фонетики в загальноосвітній, профільній школі.

Отже, у системі формування професійної компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури саме фонетиці належить провідне місце, адже у процесі комунікації будь-які тексти, акти мовлення, формулювання думки в різних сферах людської діяльності виражаються, доводяться до відома інших за допомогою звуків, які можуть сприйматися й усвідомлюватися. Усі інші одиниці мови є похідними від звукового оформлення, звукової матерії і без участі звуків сприйматися не можуть. Поза звуковою матерією мова існувати не спроможна. З огляду на це майбутній фахівець словесності має усвідомити практичну важливість знань із фонетики, їх системно-структурну наскрізність у

пізнанні процесів породження й сприйняття мовлення, поясненні сутності мовних знаків інших мовних рівнів.

Подальшого дослідження й аналізу в структурі української лінгводидактики потребують й інші, визначені в цій публікації лінгвістичні основи знань із фонетики, які є підґрунтям фонетичної компетентності майбутнього вчителя-словесника й мають формуватися на засадах соціокультурного підходу.

Національною особливістю українського фонетико-фонологічного рівня є наголос – надсегментне мовне фонетичне явище. Як у шкільних, так і у вишівських підручниках з української мови наголос вивчається обігово, здебільшого в процесі опанування морфології української мови. З огляду на це здійснимо спробу охарактеризувати генезу українського наголосу, з'ясувати його типи, види, функції в рівневій системі мови; обґрунтувати, що наголос є предметом вивчення не лише фонетики та фонології, а й лексикології, морфології, орфоєпії, стилістики; визначити основні аспекти, що засвідчують процеси формування норм наголошування в українській мові й складають основу мовної культури нації.

Мова нації, її мовно-мовленнєва культура завжди були основою становлення українського суспільства. Сьогодні, у стрімкий час розвитку освіти, що супроводжується впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, розробленням стандартів освітньої діяльності, проектуванням Національної рамки кваліфікацій, поступовим уходженням в Європейський освітній простір, питання оволодіння рідною національною мовою перебуває дещо осторонь розвитку самої особистості. Майбутнього фахівця, і філолога зосібна, заангажували в процес засвоєння кредитів, складання модулів, опису його компетенцій і компетентностей. Утім в основу становлення людини-професіонала покладено не що інше, як мову і мовлення, спілкування і комунікацію. Систему і структуру будь-якої мови, підмурівок її функціонування становить звукова комунікація, завдяки якій відбуваються процеси кодування тексту під час його синтезу і декодування – сприйняття. Отже, свідоме оволодіння мовою має починатися із засвоєння фонологічного мовного рівня як матеріальної оболонки мови. Одиниці фонологічного мовного ярусу (фонема, звук, склад, фонетичне слово, синтагма, фраза, наголос, інтонація) є міжрівневими. Під кутом зору міжрівневої будови мови нині знову набирає обертів така галузь лінгвістики, як акцентологія (від лат. *accentus* – наголос, акцент і гр. *logos* – [слово](#), вчення).

У лінгвістичних працях (Веселовська З., Винницький В., Пристай Б., Складенко В., Селіванова О. та ін.) акцентологія розглядається і як окрема дисципліна, і як розділ мовознавства, що вивчає природу, типи, види, функції наголосу; і як галузь, окремий розділ фонетики, що досліджує просодичні засоби мови, зокрема систему наголосу (монотонію, поліфонію, сингармонізм) та її залежність від ознак фонологічної та морфологічної підсистем; і як напрям просодеміки, у якому обґрунтовуються акцентні засоби мови. Як бачимо, предметом дослідження акцентології є складна і специфічна одиниця мови – наголос. У різні періоди розвитку лінгвістики виформовувалося своє розуміння наголосу як суперсегментної одиниці мови. Однак попри вагомий досвід дослідження української акцентології в останні десятиліття (праці Винницького В.,

Тоцької Н., Головащука С., Пазяк О., Блик О., Плющ Н. та ін.), проблематика, пов'язана з розширенням наукових розвідок у царині теорії наголосу та практичного використання результатів експериментально-фонетичних досліджень, залишається актуальною і спрямована на докладне вивчення ролі наголосу в структурі акцентології, і мови в цілому.

Аналіз лінгвістичних, лінгводидактичних джерел засвідчує, що проблема з'ясування ролі і місця наголосу, його типів, видів, варіантів, функцій у системі мови не нова. Основи наукового вивчення наголосу української мови закладено ще в працях О. Потебні. Утім активні наукові пошуки в аспекті дослідження наголосу почалися тільки в другій половині ХХ ст. і ґрунтуються на працях Л. Булаховського, З. Веселовської, В. Винницького, В. Русанівського, М. Пилинського, М. Погрібного, В. Скляренка та ін. Теоретичні засади наголосу певною мірою розкрито в підручниках із сучасної української літературної мови, загального мовознавства (Бондар І., Карпенко Ю., Микитин-Дружинець М., Ющук І., Мойсієнко А., Дорошенко С. та ін.). Основні принципи наголошування слів простежуються в наукових джерелах із культури української мови, стилістики (Бабич Н., Васенко Н., Герман К., Гриценко Т., Дубічинський В., Кримець О., Мацько Л. та ін.). У наукових розвідках, дотичних до предмета нашого дослідження, розглянуто роль акустичних звукових параметрів у характеристиці наголосу (Щерба Л., Тоцька Н., Наконечний М. та ін.); проблеми варіантного наголошування слів (Бондаренко В., Винницький В., Матвіяс І., Пристай Б., Пристай Г., Романченко О. та ін.); функції наголосу в системі просодики (Манзій А., Калита А., Таценко Н. та ін.). Проте постійні живі зміни в мовленні, пов'язані із властивостями наголосу в слові, синтагмі, фразі, тексті потребують перегляду й переосмислення значущості складної надсегментної мовної одиниці – наголосу – як для уточнення, обґрунтування термінів української акцентології, її проблематики, методів дослідження, шляхів і принципів акцентуаційного аналізу мовних знаків, так і для формування культуромовної особистості.

У час розширення сфер вживання української мови акцентуація словесна, фразова, текстова, стилістична набуває актуальності на лінгвістичному рівні – відшліфовує норми наголошування, й психолінгвістичному – має безпосередній вплив на зміст, значення, психологію спілкування, створює емоційно-експресивні контури висловлювання, охоплює мовне вираження всіх, не лише емоційних сфер життя, актуалізує інтенцію мовця, мету, завдання спілкування. З огляду на це акцентологія посідає чільне місце в системі науки про українську мову, має тісний зв'язок із психолінгвістикою, соціолінгвістикою, текстологією, стилістикою, про що свідчить проблематика її функціонування: генеза наголосу; визначення поняття «наголос» як основної категорії акцентології; принципи і критерії класифікації різновидів, типів наголосу; закономірності наголошування частин мови, їх форм; причини виникнення акцентних варіантів, критерії їх маркування; проблеми суб'єктивного й об'єктивного в акцентології; акцентологія як репрезентація сучасного етапу розвитку української мови.

Коло проблем, завдань, які поставлені й потребують розв'язання, дають змогу дещо заперечити думку про те, що акцентологія – це розділ мовознавства, складник фонології, напрям просодики. Про функціонування в

майбутньому акцентології української мови як окремої науки йшлося ще в працях відомого вченого О. Потебні: «Немає сумнівів, що вчення про наголос становить окремий і важливий розділ історії руської мови» [13, с. 10].

Переконатися в тому, що акцентологія набула обрисів самостійної науки дає змогу й те, що об'єктом її вивчення є мова, предметом – акцентологічна система і наука про неї. Акцентологічну систему української мови утворює акцентологічний мовний рівень, основною одиницею вивчення якого є кореляційна пара акцентема/наголос. На думку В. Винницького [14; 3], акцентема – це тип, узагальнення, суперсегментна мовна одиниця, яка є ознакою кожного слова, диференціює слова та їх форми. Акцентему можна розглядати як сутність явища, що називається наголосом, яке містить його найважливіші інваріантні властивості. Таким чином, терміни «акцентема і «наголос» не тотожні. Акцентема – явище первинне, структурний елемент мови, наголос – похідне, мовленнєва реалізація акцентами. Акцентологічний мовний рівень, а відтак і акцентологія, тісно пов'язані з усіма рівнями мовної системи, тому «аналіз такого складного мовного об'єкта, як наголос, повинен проводитись під кутом зору рівневої будови мови» (Федянiна Н.). З огляду на це є різні погляди науковців (Винницький В., Скляренко В., Пилинський В., Блик О., Ющук І. та ін.) на поняття «наголос», сутність якого сформовано і формується його генезою. В. Винницький зазначає, що вчення про наголос має свою історію.

Система наголосу української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської і давньоруської акцентуаційних систем [15, с. 4]. Праслов'янський наголос був інтонаційним, а несиловим як у сучасній українській мові. На праслов'янському ґрунті акцентований голосний в одних випадках вимовлявся з підвищенням тону, який дещо знижувався в кінці складу. Таку інтонацію називають висхідною, або акутовою. В інших випадках наголошений голосний вимовлявся з пониженням тону, який дещо підвищувався в кінці складу. Таку інтонацію називають нисхідною, або циркумфлексною [16, с. 71]. М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Скларенко, П. Фортунатов писали, що акут і циркумфлекс – це інтонаційні зміни, що сягають індоєвропейської прамови, де на висхідність чи спадність інтонації впливала довгота голосного звука. Саме П. Фортунатов довів, що в індоєвропейській прамові простежувалися такі види довготи, як довготна (висхідно-спадна) і переривиста (спадно-висхідна). З довготної довготи під наголосом і розвинулася праслов'янська акутова інтонація (акут), а з переривистої довготи – циркумфлексна інтонація. Окрім означених інтонацій, у праслов'янській мові була і короткісна інтонація, що характеризувалася спадом тону. Це простежувалося на початковому складі слова, де короткісна інтонація якісно майже збігалася з циркумфлексною (*oko*, *nebo*, *vesegъ*). На непочатковому складі короткісна інтонація нагадувала акутову (*rego*, *selo*, *dvori*). Отже, на праслов'янському ґрунті наголос мав специфіку: ненаголошений склад характеризувався певним рухом тону, чим відрізнявся від ненаголошеного складу [17, с. 178-179]. Пізніші тонічні зміни в українській мові характеризуються втратою інтонаційного наголосу, він набуває ознак силового, або динамічного, коли наголошений склад у слові вимовляється сильніше від інших. Ця ознака і нині є прикметною для українського наголосу.

Історія розвитку вчення про наголос засвідчує, що він передусім був і є словесним, оскільки «не існує поза словом, складом і не вичленовується з мовлення окремо від них. Наголос накладається на такі лінійні чи сегментні одиниці, як звук і склад, організовує послідовність складів, об'єднуючи їх в єдине ціле й надаючи цій єдності рис слова [2, с. 308]. Типізація словесного наголосу в українській мові ґрунтується на засобах його реалізації: *динамічний*, або *силовий* – м'язова напруга вимовляння; *вільний*, або *нефіксований/сталий*, або *фіксований* – місце у слові; *рухомий/нерухомий* – рухливість наголосу під час словозміни. Здатність наголосу бути не закріпленим за певним складом у слові, рухатися з одного складу на інший є однією з причин виникнення такого акцентологічного явища, як *акцентні варіанти*, або *двоєке наголошування* одного й того ж слова. Це впливає на внутрішню будову слова, оскільки вступають у тонічну суперечність два акцентні центри, зокрема, основа і флексія: *весняний*, *вибачний*, *завихрити*; *корінь* і *суфікс*: *завізник*, *смушковий*; *префікс* і *корінь*: *загадка*. Акцентні варіанти, породжені рухливістю наголосу, впливають на значення слова: *замок*, *частковий*, *відомість*, *броня*; *витісняють* один одного з ужитку: *записка* і *записка*; *функціонують* на рівні: *завжди*, *байдуже*; є причиною порушення акцентних норм: *новий* і *новий*; *виступають* засобом створення конотативного значення: «Віддам тобі серце і кров, нова моя, нова дорого!». Здійснений аналіз підтверджує думку В. Винницького про те, що в українській мові «наголос є предметом вивчення і фонетики, і морфології» [15, с. 7]. З фонетичного погляду він падає на якийсь певний склад слова, з морфологічного – на морфему, це означає, що в структурі певної морфеми цього слова (словоформи) є наголошений склад.

Як зазначають науковці Б. Пристай, Г. Пристай, акцентні варіанти маркуються за: нормативністю (нормативний/ненормативний, розмовний, діалектний; рекомендований/допустимий); часовою шкалою (традиційний/застарілий; традиційний/новий); функціонально-стилістичним закріпленням (стилістично нейтральний/професійний; загальноживаний/поетичний); частотою вживання (постійно, регулярно/ рідко, рідше) [18].

Словесний наголос як основна одиниця акцентології виконує в мові різноманітні функції, а саме: конститутивну, або кульмінативну (об'єднувальну); делімітативну (розчленувальну), дистинктивну (форморозрізнявальну), смислорозрізнявальну.

Основною функцією словесного наголосу є конститутивна, яка полягає у фонетичному об'єднанні звуків у слово – навколо наголошеного складу об'єднуються ненаголошені. «Наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова і його форм» [15, с. 6]. Наголос – спосіб вимови слова, важливий засіб створення його фонетичної цілісності. Цю функцію наголос виконує незалежно від того, фіксується він на будь-якому складі, на будь-якій морфемі чи ні, рухомий він чи нерухомий. Конститутивна функція покладена в основу всіх інших функцій словесного наголосу.

Делімітативна функція наголосу дає змогу розчленовувати слова у потоці мовлення, вона формує таку ознаку культури мовлення, як виразність.

Дистинктивна функція розрізняє граматичні форми слів: *слова* – *слова*; *зазнають* – *зазнають*.

Смислорозрізнявальна функція наголосу дає змогу розмежовувати слова одного звукового комплексу, але різного значення (омографи): **обід** – обід, **видання** – видання, **листопад** – листопад.

Окрім словесного, в українській мові є такі види наголосу: синтагматичний, або тактовий, що підсилює словесний наголос останнього слова синтагми; виділяє найбільш значуще слово у такті; фразовий – підсилює синтагматичний, утворює «інтонаційний контур фрази», виділяє нову інформацію, представлену в реченні певною синтагмою; логічний – виділяється у межах фразового, виконує функцію скелетування тексту відносно закінченої думки; емпатичний – варіант логічного, надає слову емоційності, експресивності; акцентний, або ритмоструктурний – поєднує повнозначні і службові частини мови.

Варто зазначити, що вчення про наголос в акцентологічній системі української мови передусім ґрунтується на унормованості наголошування, в основу якої покладено: історичні аспекти генези наголосу; лінгвістичні розвідки відомих учених в царині акцентології; дослідження українських говорів; українські словники; творчість видатних українських письменників; фактичні матеріали, зібрані на підґрунті живого мовлення, граматик, правописів. Отже, фонетико-фонологічна та акцентологічна системи національної мови є основою комунікації, підґрунтям визначення для суб'єкта мовлення стилю спілкування в соціумі. Окрім цього, треба наголосити й на тому, що нині вивчення й послуговування фонетичними та акцентологічними основами мови має ґрунтуватися на текстоцентричній основі, оскільки мовознавство поза аналізом комунікативного процесу не може виконувати своєї основної функції.

Список використаної літератури

1. Беляєв О. М. Методика вивчення української мови в школі : посібник для вчителів / О. М. Беляєв, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк та ін. – Київ : «Радянська школа», 1987. – 246 с.
2. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Знання, 2013. – 340 с.
3. Чавдаров С. Х., Масальський В. І. Методика викладання української мови в середній школі / С. Х. Чавдаров, В. І. Масальський. – Київ : «Рад. шк.», 1962. – 372 с.
4. Програми педагогічних інститутів. Сучасна українська літературна мова. – Київ : «Вища школа», 1972. – 44 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Програма для студентів спеціальності 2102 «Українська мова та література» філологічних факультетів інститутів УРСР /уклад.: А. А. Грищенко, П. С. Дудик. – Київ : РНМК Міносв. УРСР, 1988. – 36 с.
6. Гумбольдт В. фон. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное различие человеческого рода / В. фон Гумбольдт // Введение во всеобщее языкознание. – СПб., 1859. – С. 218.
7. Щерба Л. В. Фонетика французького языка / Лев Владимирович Щерба. – Москва : Изд. лит. на иностр. яз., 1953. – 311 с.

8. Ющук І. П. Українська мова: Підручник / Іван Пилипович Ющук. – 4-те вид. – Київ : Либідь, 2008. – 640 с.
9. Кириченко Г. С. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун ; за ред. А. П. Супрун. – Ч. II : Основні етапи розвитку науки про мову. – Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 224 с.
10. Стародавнє індійське, китайське, античне, арабське і давньоруське мовознавство [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://knowledge.allbest.ru/languages/37_0.html
11. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник / Михайло Петрович Кочерган. Київ : Видавництво центр «Академія», 2003. – 464 с.
12. Алтапов В. М. История лингвистических учений. Учебное пособие / Владимир Михайлович Алтапов. – Москва : «Языки русской культуры», 1998. – 368 с.
13. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречи / А. А. Потебня. – Воронеж, 1871. – С. 10.
14. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – Київ : Рад. школа, 1984. – 160 с.
15. Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Біблос, 2002. – 578 с.
16. Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник / О. І. Леута. – К.: «Фірма «ІНКОС», центр навчальної літератури, 2007. – 256 с. – Київ : Либідь, 2001. – 224 с.
17. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. – Київ: Наукова думка, 1979. – 372 с.
18. Пристай Б. Р., Пристай Г. В. Акцентні варіанти української мови: теорія, історія [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.drohobych.net/ddpu/filfac/.../index.shtm